

Приказ

Светлана ПЕЈИЋ, Црква Светог Николе у Никољцу, Београд 2014.
Издавач: Републички завод за заштиту споменика културе - Београд;
суиздавач: Епископија будимљанско-никшићка.

штампа: Публикум, Београд

тврд повез, 288 страна, текст, цитирана литература, резиме на енглеском језику, прилог:
 распоред и цртежи живописа, регистри: именски и иконографски, 178 колор фотографија,
 13 црно-белих фотографија, 42 цртежа

ISBN 978-86-6299-011-2
 COBISS.SR-ID 212155916

Књига др Светлане Пејић објављена под насловом „Црква Светог Николе у Никољцу“ резултат је свеобухватног историјско-уметничког истраживања спроведеног у оквиру пројекта Министарства културе Републике Србије (2009-2014) и епархије Будимљанско-никшићке. Не само што је наведено издање прва монографија посвећена Никољцу код Бијелог Поља, реч је о делу које подстиче на нову перцепцију овог важног, уметничким старинама и рукописима пребогатог црквеног средишта које је до сада било недовољно истражено и обавијено велом бројних нејасноћа. Садржај открива да је аутор своја запажања сис-

тематизовано изложио у виду својеврсног путовања кроз седам векова, па су поглавља насловљена столећима од 14. до почетка 20. века, што за циљ има да читаоцу дочара динамику уметничког стваралаштва кроз време, са особитим нагласком на праћење живе, пулсирајуће атмосфере трга око храма Светог Николе. Након кратких уводних текстова које потписују епископ будимљанско-никшићки Јоаникије (*Свештена биографија Никољца*) и аутор (*О овој књизи*), следи поглавље *14. век* (стр. 11-29), које мења у литератури до сада устаљену хронологију по којој је подизање Никољца код Бијелог Поља опредељено у шезде-

сете године 16. века, а његов живопис у осму деценију истог столећа. Аутор подизање Никољачке цркве уклапа у контекст градитељске активности на обалама Лима средином 14. века, указујући између осталог на сличност пропорцијских размера наоса Дечана и наоса Никољца (18-22). Од слоја првобитног живописа преостали су само фрагменти: део фигуре патрона на pročелу југоисточног пиластра, остаци мотива у зони сокла и орнаментална декорација часне трпезе. У прилог новом, старијем датовању цркве, Светлана Пејић у одељку са поднасловом *Ктитор* (24-29) износи најновије резултате археолошких ископавања, од којих је најзначајније откриће зидане гробнице ктитора уз јужни зид централног травеја. Податак да су се уз кости непознатог покојника (кефалије Николе?) налазила 22 сребрна новчића препозната као емисије ковања кнеза Лазара (8 новчића), Вука Бранковића (4 монете) и Јакова (10 динара), време сахране опредељује у осамдесете године 14. столећа, што датовање цркве несумњиво помера у шездесете или седамдесете године 14. века.

Поглавље насловљено као *15. век* (стр. 31-35) доноси значајне податке везане за гробље формирано око тада урушене цркве Светог Николе, као и информације о средњовековном тргу око храма, прикупљене из извора.

На почетку најобимнијег поглавља књиге, које носи назив *16. век* (стр. 37-117), аутор илуструје живот на тргу Никољ Пазар (*Никољ Пазар као султанов хас*, 37-38) пратећи историјске податке о трговцима и писарима (*Трговци*, 38-41, *Писари - свештеници и дијаџи*, 41-46), да би се потом посветио анализи архитектуре храма посвећеног Мирликијском чудотворцу (*Црква Светог Николе*, 46-48) и програма зидног сликарства. Указује на то да је приликом архитектонске обнове у западном делу ђаконикона озидана скривница, а претпоставља и да су у овом периоду подигнуте дрвена преграда која је са источне стране одвајала западне травеје бочних бродова и дрвена олтарска преграда која је заменила стару камену конструкцију. Одељак о живопису храма (50-94) започиње анализом сликаних мотива сокла и орнамената, сликарства олтарске апсиде, средишњег брода и куполе, а потом и циклуса Великих празника, у коме је посебно занимљив приказ *Успења Богородице*, који обједињује неколико епизода Маријине смрти, као и циклус Христових страдања. Пишући о појединачним светитељским представама, аутор издваја ликове Христа, Богородице, бестелесних сила, старозаветних личности, светих мученика, преподобних, светих царева и Срба светитеља - светог Саве Српског и светог Стефана Дечанског. У јужном броду храма живописани су *Ваведење Богородице*, циклус светог Николе, део компози-

ције *Страшног суда* и појединачне фигуре светитеља: старозаветних личности, светих мученика и преподобних. У северном броду су присутне теме *Рођење Богородице* и *Оплакивање*, циклус Во гробе плотски, циклус Христових посмртних јављања, *Гостољубље Аврамово*, циклус Проповеди и крштавања светог Јована Претече, циклус светог Георгија, *Страшни суд* и светитељске фигуре архиђакон, мученика и преподобних. У одељку насловљеном *Програм* (94-99) Светлана Пејић износи неколика запажања о зидном сликарству никољачког храма, трудећи се да превазиђе бројне непознанице, почевши од тога да нема података о томе којој је епархији припадала црква Светог Николе. Указује на програмске инверзије одређених тема у олтарском простору, на увођење новина попут ретко сликаног циклуса Во гробе плотски, који Никољац сврстава у хронолошки најстарију сачувану целину ове тематике, те јединствен избор тема у куполи. У наосу учавва особен положај представа светог Саве Српског и светог Николе наспрам Христа Пантократора и Богородице са Христом на источним странама западног пара стубаца, као и светог Стефана Дечанског, насликаног уз царски пар светог Константина и Јелену. Аутор даље наводи да се у сложеној структури сакралне топографије цркве Светог Николе може установити да је средњи травеј северног брода имао функцију параклиса Светог Георгија, а јужни део брода функцију параклиса Светог Николе, при чему је значајан део простора издвојен за циклус Крштавања Светог Јована Претече. У наставку истог поглавља др Пејић се бави сликарима који су фрескама украсили храм (99-116). Издваја руке једног анонимног мајстора са Приморја и његовог сарадника, као и групе живописаца традиционалних назора. Све их одликује сличан технолошки поступак - немаран однос према ђорнати, оквиру поља и висини сокла, као и сажето излагање теме и екстензивни натписи. Скупина традиционалних сликара идентификована је као група мајстора која је живописала цркву Светог Николе у Тријебњу, док би сликар приморац западног стилског опредељења, већ препознат као аутор сликарства у храму Арханђела Михаила у Поблаћу, по мишљењу Светлане Пејић можда могао бити „пенгатур“ поп Никола, чије се име помиње 1537. године у записима. На основу свега наведеног претпоставља се да је највећи део живописа Никољца настао тридесетих или четрдесетих година 16. века. У одељку насловљеном *Једна сликарска интервенција* (108-115) размотрен је програм млађег слоја сликарства (осма деценија 16. века) у доњем сегменту олтарског простора, који је извео мајстор невеликог талента, касније ангажован и у Морачи. Даље

сл. 1 Икона Неверовање Томино
(извор: С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, сл. 35)

у тексту указано је на значај Никољ Пазара као културног центра у коме 1560. године ствара преписивач, могуће и илуминатор, презвитер Цветко из Годијева. Аутор књиге аргументовано гради тезу да би сликарску радионицу у литератури препознату као „морачка“, јер је радила у католикону (1574) и припрати (1577/1578) Мораче, Никољцу и Брезојевици код Плава (1566-1567), требало преименовати у „никољпазарску сликарску радионицу“ због чињенице да је никољачки фреско-ансамбл њихово најстарије остварење, те да су у овом центру стицали знање. Препознаје две развојне линије мајстора проистеклих из групе која је током четврте, односно пете деценије 16. столећа живописала Никољца. „Плоднијој и традиционалнијој“ струји припадају прва генерација коју чине поп Цветко и живописци Брезојевице и Мораче, док су у другој струји поп Страхиња из Будимља и аноними из Ђурђевих ступова у Будимљи. Мање плодној развојној линији, везаној за продукцију у Приморју, приписује сликаре Дубочице. На овај начин Светлана Пејић осветлила је до сада недовољно истицан и недовољно (пре) познат културни значај Никољ Пазара који није

само био важно преписивачко средиште, већ је, сагласно мишљењу аутора, „одиграо значајну улогу у формирању уметничког израза карактеристичног за шири географски простор током 16. и у првим деценијама 17. века“ (стр. 116). То је потврђено у наставку текста, где се навођењем никољпазарских свештеника, приложника и посетилаца прати континуитет храмовне историје 16. века, уз подсећање на временске неприлике попут изливања Лима 1580. и историјске догађаје везане за османску власт.

Поглавље 17. век (стр. 119-135) аутор отвара упознајући читаоце са сложеним и неповољним историјским околностима и приликама у српској Цркви. Никољ Пазар губи на значају као трговачки и преписивачки центар, али се у њему бележи присуство вештих занатлија и сликара, међу којима је и угледни зограф Радул. Размотрене су структуралне промене које је црква Светог Николе доживела током овог столећа доградњом трема и осликовањем западног pročелја (121-126). Окосницу програма сликарства западне фасаде чине *Деизис* и параболе: о свадби царевог сина, милостивом Самарјанину, Исцељењу ослабљеног, Христу и Самарјанки, Исцељењу слепог од рођења и Богаташу и убогом Лазару, којима су придодате представе патрона цркве, арханђела као чувара улаза и светих Георгија и Димитрија са сценама њихових најзначајнијих чуда. Иако о сликарима (126-127) на основу стила није могуће извести одређеније закључке, програм (127-131) показује да одабир тема прати литургијски поредак Цветног триода, што по мишљењу Светлане Пејић сликарство западног pročелја Никољца чини веома блиским са фрескама pročелја цркве Светог Николе у Подврху. Отуда у одељку *Датовање* (131) запажање да је никољачки фасадни програм највероватније настао почетком 17. века, па је отуда старији од фресака у Подврху које је, највероватније на подобије никољачког, 1613/1614. године израдио зограф поп Страхиња. Аутор даље износи претпоставку да би фреске западног pročелја Никољца могле бити остварење сликарске радионице која је фрескама украсила цркву Светог Георгија, седиште Будимљанске епископије. Посебну пажњу у овом поглављу Светлана је посветила каменом намештају у Никољцу - пару високих свећњака, амвонској розети и посуди за освећену воду (132), као и новим иконама на олтарској прегради које је израдио водећи сликар друге половине 17. века, зограф Радул: житијној икони светог Николе, царским дверима и надверју са Недреманим

оком (132-134). Аутор стручној јавности представља непознату икону Радуловог савременика са представама светог Николе, светог Саве и светог Симеона Српског, која по димензијама одговара већ познатој Радуловој икони Васкрсења Лазаревог. Ово др Пејић наводи на претпоставку да би поменуте иконе могле бити део празничног низа са иконостаса Никољца, који је по њеном мишљењу сходно димензијама распона између стубаца чинило 15 икона, од којих 12 из циклуса Великих празника. На ову констатацију могло би се додати да је у приватној збирци Александра Дерока постојала једна Радулова икона Неверовања Томиног (сл. 1) чије димензије (26 x 19 cm) и начин обраде дуборезбареног оквира кореспондирају двома наведеним никољачким иконама зографа Радула, што би сугерисало њену потенцијалну иконостасну позицију у Никољцу. Донета је из манастира Мораче, а настала је 1674/1675. године по наруџбини Продана Станисалића.¹ Аутор завршава поглавље праћењем података о свештеницима и приложницима Никољца (134-135), записима о посетиоцима цркве Светог Николе и необичним приликама какве су помрачење сунца и епидемије болести (135).

У поглавље 18. век (стр. 137-153) читаоца уводи приказ историјских прилика које осликавају хаотичне околности у Полимљу након Велике сеобе и миграција становништва, слабљења Никољ Пазара са једне, и јачања насеља на левој обали Лима са друге стране. Анализом података из *Катастига* аутор указује на могућност да је у кратком временском раздобљу између 1690. и 1710. године у Никољцу служено по манастирском типичу, да би већ 1717. године он поново био именован као црква, што је и раније био случај. Током 18. века наставља се интензиван живот овог црквеног средишта: 1720. године храм је препокривен (139-140), а 1723. године је иконостас допуњен делима Максима Тујковића: иконостасним крстом и Деизисним чином (140-143). Исти сликар је за северни део олтарске преграде 1724. године израдио надверје са представом Деизиса и већи орнаментални мотив, док је један од сликара из круга Димитријевића-Рафаиловића насликао икону Деизиса са апостолима, датовану у прву половину 18. века (*Северни део олтарске преграде*, 143-146). Године 1774. храм је добио десет нових сребрних кандила и особито декоративно изрезбарена западна врата (146-148). Из рукописних књига, угребаних записа и натписа на богослужбеним предметима прикупљени су драгоцене подаци о свештеницима и клисарима Никољца у 18. веку, као и о прилож-

ницима храма (148-151). Особито су занимљиви одељци у којима се говори о традицији одабира Никољца као сигурног чувара црквених драгоцености *-поклади* (151-152), посетама пећких патријараха Арсенија IV Шакабанде и Василија I, епископа, архимандрита и обичних свештеника, као и о временским непогодама какве су биле поплаве, суше и епидемије куге (152-153).

На почетку поглавља 19. век (стр. 155-165) аутор илуструје околности устанака и рата за ослобођење од Турака, које су захватиле и нахију Бихор са Никољцем, узрокујући погоршање економских прилика (*Локалне прилике*, 155-156). Анализирајући три тефтера (бр. 74, 75, 76) у којима су бележени значајни догађаји, прилози у новцу и пописи црквене имовине др Светлана Пејић сликовито илуструје прилике у којима се нашла црква Светог Николе (156-158). Током прве половине 19. века је у обнови иконостаса на коме су најпре замењене царске двери и надверје, а потом придодата два парапета, учествовао сликар Алексије Лазовић. Он и његов отац, Симеон Лазовић, насликали су и одређени број икона највероватније за зидану олтарску преграду јужног брода храма (158-160). И ово поглавље аутор завршава подацима о свештеницима и клисарима служећим у Никољцу током 19. столећа (160-162), приложницима који су даривали храм књигама, иконама, вотивним и богослужбеним предметима (162), међу којима значајно место припада зографима из породице Лазовић, покладима (164-165), белешкама о посетиоцима храма и временским неприликама (165).

Увод у поглавље насловљено *Од 1912.* (стр. 167-173) пружа сумарну слику прилика у крајевима око Бијелог Поља од балканских ратова, преко Другог светског рата до садашњег тренутка. Иако су га срећом заобишла ратна разарања, Никољац лагано почиње да прекрива заборав, а замирање трга траје све до данашњих дана. Црква губи трем. Извесних интервенција на храму Светог Николе било је 1925, 1940. и 1973. године (*Прање цркве*, 168, *Промена кровног покривача и поплочавање пода*, 168-169, *Изградња звоника*, 169). Конзерваторски и истраживачки радови спроведени су 1983. и у више наврата између 2000. и 2010. године (169-172).

Посебно значајан део књиге Светлане Пејић представља ризница Никољца са каталогом у коме су темељно описане и инвентарисане збирке рукописних и штампаних књига у богатом фонду библиотеке (175-189), збирка икона (191-215) и богослужбених сасуда и предмета од метала (217-233). Реч је о ексклузивном материјалу који се већим делом први пут публикује. Инвентаришући иконе, међу којима нема дела старијих од 16. века, аутор

¹ В.: С. Петковић, Морача, Београд 1986, 106-107, сл. 35; З. Ракић, Радул: *српски сликар XVII века, Нови Сад 1998, кат. бр. 30 (са старијом литературом).*

датује значајан број до сада сасвим непознатих остварења, скрећући пажњу стручне јавности на неопходност што скорије конзервације и рестаурације најугроженијих икона и потребу за њиховим излагањем. Важна су запажања која др Пејић износи о делима водећих уметничких личности 16. и 17. века, сликарима Лонгину (193-194), Јовану и Радулу. Сликару Јовану приписана је једна до сада необјављена икона са представом светог Јована Претече (196 и сл. 165), а Радулу једна двојна икона Христа у Деизису са младоликим светитељем, такође први пут објављена у овој књизи и датована у период између 1675. и 1677. године (196-197 и сл. 166). Кругу Радулових следбеника приписан је изванредан број остварења (198).

У *Завршном осврту* (стр. 234-235) Светлана Пејић акцентује одређене закључке проистекле из проучавања свештене историје Никољца: да се не може говорити о манастиру Никољац, већ о парохијској цркви Светог Николе чији се живот активно прати од шездесетих-седамдесетих година 14. века; да је трг Никољ Пазар дуго био живо трговачко и културно средиште, будући да се столећима као дародавци храма Светог Николе појављују бројни угледни, богати појединци. Управо ови резултати истраживања др Пејић улазе у ред најбитнијих историјско-уметничких открића последњих година, јер мењају досадашњу перцепцију Никољца и осветљавају изузетан значај Никољ Пазара као једног од најважнијих уметничких центара, особито у 16. и 17. веку. На крају публикације наведена је цитирана литература (стр. 236-241), а следе резиме на енглеском језику (242-247), прилози у виду распореда тема са натписима (248-264) и цртежа живописа (265-280), као и именски и иконографски регистар (281-287).

У целини посматрано, књига др Светлане Пејић посвећена цркви Светог Николе у Никољцу пример је методолошки веома иновативног приступа у писању монографске теме, неубичајног у

нашој средини, којим је аутор богатог искуства, знања и талента на непуних триста страница систематизовао обиље сасвим необрађене грађе и сазнања до којих се дошло током истраживачког процеса, вешто их преплићући са животним важним нитима историјских прилика. Сва поглавља расправног дела структурисана су на сличан начин, како би се кроз векове дали одговори не само на историјско-уметничка, већ и на не мање значајна, социолошка питања која доносе нови поглед на средину која је изнедрила уметност Никољца. Идентификовањем многих анонимних мајстора, проналажењем аналогија, као и публикавањем значајног броја до сада непознатих икона, аутор је бавећи се црквом Светог Николе дао велики допринос бољем познавању развојних линија српског зидног сликарства и иконописа. Атрибуцијом нових икона зографима Јовану и Радулу проширени су опуси најзначајнијих сликара 17. века и знање о њиховим активностима. Закључци др Пејић о изгледу иконостаса Никољца изузетно су важни, као и осветљавање делатности Симеона и Алексија Лазовића у родном крају током 19. столећа. Издање прате богата и брижљиво одабрана архитектонска и фото документација, као и бројни цртежи, што заједно са инвентарима ово остварење чини веома прегледним, а каталожке делове погодним и за самостално коришћење. Изузетни научни помаци остварени објављивањем монографије о Никољцу у целини се одражавају на перцепцију српске уметности пре и после обнове Пећке патријаршије 1557. године. Таква дела су ретка и представљају угаоне камене будućих истраживања, па тим више треба истаћи њихов значај. Својом најновијом књигом др Светлана Пејић још једном је потврдила да припада уметничком кругу најбољих познавалаца српске средњовековне и поствизантијске уметности, аутентичног поимања ових раздобља, бритког истраживачког дара и препознатљивог стилског израза.

Миљана М. МАТИЋ

